

آغازین فصل

تاریخ اسلام

• امیر هاشمی مقدم

- تاریخ اسلام تا سال چهارم هجری
- اصغر منتظر قائم
- انتشارات دانشگاه اصفهان، ۱۳۸۴، ۴۰۳ ص، ۶۰۰۰ تومان

پیامبر (ص)، طی بیست و سه سال رسالت خود، اصلاحات عمیقی در جامعه عرب که از فطرت حقیقی خود دور افتاده بود، به عمل آورد. رسول الله عرب را از خواب گران بیدار کرد و به او همزیستی و صلح و صفا و دوستی و برادری را آموزش داد

نیاز به کتب جامع و مانع در زمینه تاریخ اسلام از چند جهت ضروری می نماید. یکم اینکه دانشجویان تمام رشته‌ها در تمام دانشگاه‌ها مجبور به گذراندن درسی با همین نام هستند و بنابراین گروهی از نیازمندان به چنین کتابی راه ایشان تشکیل می‌دهند. علاقمندان به تاریخ و به‌ویژه تاریخ اسلام، گروه دیگر را شامل می‌شوند و بالاخره دین‌پژوهان، دین‌ورزان مسلمان و حتی غیرمسلمان نیز همیشه مشتاق مطالعه چنین کتبی هستند. در این زمینه، تا کنون کتب چندی نوشته و روانه بازار شده است. کتاب تاریخ اسلام تا سال چهارم هجری، نوشته دکتر اصغر منتظر قائم، نیز در همین راستا است که در سال ۱۳۸۴ توسط انتشارات دانشگاه اصفهان به چاپ رسید. مطالب کتاب مذکور در ۹ فصل تنظیم شده است. مؤلف این اثر، پیش از این، اثری را در همین زمینه به نام تاریخ صدر اسلام: پژوهشی در تاریخ صدر اسلام به نگارش درآورده بود که باز هم توسط انتشارات دانشگاه اصفهان به بازار عرضه شد. در واقع به نظر می‌آید مؤلف در اثر اخیر خود، سعی در ارائه مطالبی دارد که شاید فرصت ارائه آنها را در اثر پیشین نداشته بود.

آن چنانکه گفته شد، کتاب در ۹ فصل به نگارش در آمده است. بخش اول که شناخت و نقد منابع نام گرفته، به آن دسته از منابعی پرداخته است که برای بررسی تاریخ صدر اسلام مفید هستند: منابع دینی (که علی‌رغم اسم جمع منابع، مؤلف تنها قرآن را در این دسته جای داده است)؛ سنت‌های شفاهی (حدیث و سیره، و شعر)؛ سیره‌نگاری (که علی‌رغم اشاره‌ای که در دسته قبلی به آن شده، باز هم مؤلف در دسته جداگانه‌ای به معرفی آن مبادرت ورزیده)؛ مغازی (شرح جنگ‌های پیامبر)؛ طبقات (شرح

حال گروهی از بزرگان)؛ انساب (شجره نامه‌ها)؛ تاریخ‌های محلی دینی؛ و بالاخره تاریخ‌های عمومی. در هر یک از این دسته‌ها، مؤلف به معرفی مشهورترین آثار آن دسته پرداخته است. فصل دوم کتاب، به «جزیره‌العرب پیش از اسلام» می‌پردازد. این فصل به اوضاع جغرافیایی جزیره‌العرب؛ جنگ‌های قبیله‌ای؛ و تمدن‌های پیش از اسلام جزیره‌العرب می‌پردازد و سپس به قبایل عرب آن منطقه و برخی خصایل اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و ادبی آنها اشاره می‌کند. در بحثی که درباره جایگاه شعر در بین اعراب پیش از اسلام و علل رشد آن می‌شود، مؤلف اشاره دارد که «عرب جاهلی از داشتن تمدن محروم بود و دانش‌های ابتدایی و شعر نیز که در میان اعراب وجود داشت، دلیل بر متمدن بودن آنها نمی‌شود» (ص: ۵۰) و حال آنکه خود در صفحات قبلی، به تمدن‌های اعراب پیش از اسلام همچون پتراء (ص: ۳۱)، تدمر و سبأ (۳۲)، غسان (۳۵) و لخمیان اشاره کرده و درباره هر یک توضیحی می‌آورد. به هرحال، در ادامه بحث پیرامون اخلاق اعراب پیش از اسلام،

هجرت آغاز اصلاحات رسول الله در جامعه عرب بود و موجب شکل گیری تمدن و فرهنگ اسلامی گردید

به ضلالت بت پرستان از یکسو، و زندگی پیروان دیگر ادیان از دیگرسو پرداخته است. این فصل با مباحثی درباره پدید آمدن مکه، حاکمیت قریش بر این شهر و بالاخره زندگانی پیامبر اسلام از تولد تا دوران بعثت پایان می پذیرد.

فصل سوم که «دوران بعثت رسول الله» نام دارد، به شرح حوادث زندگانی پیامبر اسلام و ترویج آیین اسلام تا پیش از هجرت می پردازد. شکل و شیوه و مراحل دعوت رسول الله در این دوران در سه مرحله صورت پذیرفت: «الف: مرحله دعوت مخفیانه و عضوایی انفرادی برای انسان سازی و تربیت اخلاقی که نتیجه آن استحکام بنیادهای نهضت اسلامی بود. ب: مرحله دعوت اقوام و خویشان که نتیجه آن تبیین مسأله جانشینی و وصایت بود. ج: مرحله دعوت علنی و عمومی که از سال چهارم تا سال چهاردهم بعثت ادامه داشت و نتیجه آن گسترش اسلام و نفوذ آن به یثرب و خارج از شبه جزیره بود» (صص: ۹۹-۱۰۰).

مؤلف در فصل چهارم به «روزگار هجرت رسول الله» می پردازد. در این فصل، ابتدا توضیحاتی درباره یثرب و چگونگی انتخاب این شهر برای مهاجرت می آورد و سپس به نحوه مهاجرت مسلمانان به این شهر می پردازد. در واقع به این نکته اشاره می شود که «هجرت آغاز اصلاحات رسول الله در جامعه عرب بود و موجب شکل گیری تمدن و فرهنگ اسلامی گردید» (ص: ۱۱۵) و در واقع با جریان هجرت بود که «رسول الله سیاست داخلی خود را از مرحله تبلیغ اسلام و دعوت به کلمه طیبه لا اله الا الله و موعظه حسنه، به مرحله استقرار حکومت اسلامی و تحول نظام قبیله ای به دولت و تشریح احکام تبدیل

کرد» (همان). اقدامات رسول الله در برقراری جامعه اسلامی و ثبات آن نیز، در همین فصل مورد بحث قرار گرفته است. فصل پنجم: «روابط و ایستارهای رسول الله با مشرکان» مترفین و زرپرستان قریش پس از هجرت رسول الله و استقرار اسلام در این شهر (یثرب)، مبارزات خود را با اسلام ادامه دادند و چون قریش از اقتدار سیاسی، فرهنگی و اقتصادی بالایی در میان دیگر قبایل عرب برخوردار بود، مبارزات سیاسی گسترده ای را با رسول الله ... شروع کرد» (ص: ۱۳۹). عمده غزوات پیامبر از جمله: بدر، احد، احزاب، فتح مکه، حنین، طائف و ... در این فصل مطرح شده و عوامل پیروزی و شکست در هر یک مورد بررسی قرار گرفته است.

فصل ششم که «روابط رسول الله با پیروان ادیان الهی» نام گرفته، ضمن بررسی روابط پیامبر اسلام با یهودیان و مسیحیان، بحثی کوتاه نیز درباره منافقین دارد که علی رغم تمام کوشش رسول الله برای هدایت ایشان، «به واسطه خصلت های درونی، دست از اعمال منافقانه خود بر نمی داشتند» (ص: ۲۲۵). اما در

مؤلف در نگارش این کتاب، به منابع دست اول بسیاری رجوع کرده که استفاده بسیار از منابع عربی دست اول، نقطه قوتی است برای این کتاب

سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی انجام داد و از نظر مؤلف، همین اصلاحات «سبب پیدایش مخالفت‌ها و دشمنی با آن حضرت گردید» (۳۳۵) و جنگ‌های جمل، صفین و نهروان را موجب شد. فتنه‌ها و دسایس دشمنان آن حضرت و شهادت مظلومانه ایشان، آخرین مباحث کتاب مذکور است.

در پایان کتاب، فهرست نام اشخاص، مکان‌ها، کتاب‌ها، قبایل و اقوام، و منابع و مأخذ هر یک به‌طور جداگانه آورده شده است.

به هر حال مؤلف در نگارش این کتاب، به منابع دست اول بسیاری رجوع کرده که استفاده بسیار از منابع عربی دست اول، نقطه قوتی است برای این کتاب. در هنگام استفاده از این منابع، مؤلف در هر جا که لازم دانسته، به نقد برخی منابع و روایات نیز پرداخته است. هر چند به‌نظر می‌آید که استفاده ایشان عموماً از منابع موافق دیدگاه‌های خود بوده است. البته در برخی موارد هم، مؤلف می‌توانسته از منابع جدیدتری استفاده نماید که ظاهراً از وجود آنها آگاهی نداشته است. مثلاً در بحث از ادیان موجود در شبه جزیره پیش از اسلام، مؤلف ضمن اشاره به صابئین و تقسیم‌بندی ایشان به دو دسته راستین و دروغین، صابئین امروزی ساکن در استان خوزستان را جزو صابئین دروغین دانسته و این در حالی است که پژوهش‌های صورت گرفته درباره این قوم، نظر مؤلف را در این زمینه رد می‌کند (برای نمونه نک: عربستانی ۱۳۸۳ و فروزنده ۱۳۷۵) و حتی بنا بر فتوای آیت‌الله خامنه‌ای در سال ۱۳۷۵، ایشان در زمره اهل کتاب قرار می‌گیرند. همچنین اگر چه یکی از محاسن کتاب مذکور، دسته‌بندی دلایل و توجیهاست، اما در بسیاری موارد مؤلف دچار این همان‌گویی شده و یک مسأله را در چند دسته موازی گنجانده است. برای نمونه در بررسی ویژگی‌های غزوات و سرایا، در دومین مورد به ارسال تیم‌های گشتی توسط رسول‌الله برای به دست آوردن اطلاعات کمی و کیفی از مکان و نفرت و تجهیزات دشمن اشاره دارد (ص: ۱۳۳) و حال آنکه در هفتمین مورد هم اشاره می‌شود که «رسول‌الله به وسیله مأموران خود اطلاعات و اخبار دقیقی از دشمنانش داشت» (ص: ۱۳۴). از این دست این همان‌گویی‌ها، در سراسر کتاب به وفور یافت می‌شود.

بخش روابط پیامبر با یهودیان، بیشتر به شرح پیمان‌شکنی‌های یهودیان مدینه و اطراف پرداخته شده که باعث به راه افتادن غزواتی همچون بنی‌قیقاع، بنی‌نضیر، بنی‌قریظه، خیبر و ... شد. همچنین در بحث پیرامون روابط پیامبر با مسیحیان، اشاره به روابط حسنه بین ایشان با مسیحیان درون شبه‌جزیره شده است و جنگ‌هایی همچون سریه‌موته و یا غزوه تبوک، حاصل توطئه «قدرت‌های سیاسی مسیحی همچون امپراطوری روم شرقی و امارت‌نشین غسان» بوده است (ص: ۲۱۶) که نهایتاً این جنگ‌ها نتایج سودمندی برای حکومت نوپای اسلامی داشت.

در فصل هفتم، به «اصلاحات و کارنامه رسول‌الله» پرداخته شده است. در این فصل، اصلاحات سیاسی، فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی پیامبر اسلام مورد بحث و بررسی قرار گرفته‌اند. «رسول‌الله طی بیست و سه سال رسالت خود، اصلاحات عمیقی در جامعه عرب که از فطرت حقیقی خود افتاده بود، به‌عمل آورد. رسول‌الله عرب را از خواب‌گران بیدار کرد و به او همزیستی و صلح و صفا و دوستی و برادری را آموزش داد» (ص: ۲۲۹). این فصل نیز با شرح چگونگی رحلت رسول‌الله پایان می‌پذیرد. فصل هشتم: «شکل‌گیری خلافت اسلامی»، شرح حادثه تقیفه و اختلافات بر سر جانشینی پیامبر که منجر به گزینش ابوبکر و بنیان نهادن رسم خلافت در حکومت اسلامی شد، در ابتدای این فصل آمده است. مؤلف ضمن ناحق دانستن این شیوه انتخاب جانشین برای پیامبر، می‌نویسد: «بدین‌سان اگر چه علی (ع) به‌واسطه وحدت جامعه اسلامی و جلوگیری از نابودی اسلام با خلیفه اول بیعت کرد، اما هرگز از ادعای اولویت خویش برای خلافت و محرومیت خویش از حق الهی خودداری نکرد» (ص: ۲۷۹). سپس به حوادث دوران خلافت ابوبکر (مبارزه با پیامبران دروغین و فتوحات اسلامی)، دوران خلافت عمر (تسخیر ایران، بنیاد شهرهای بصره و کوفه، و...) و دوران خلافت عثمان (روی کار آمدن بنی‌امیه و دوری از شیوه و سیره رسول‌الله و خلفای پیشین که منجر به قتل خلیفه سوم شد) پرداخته شده است.

فصل پایانی کتاب (نهم) به شرح حوادث «روزگار خلافت امیر مؤمنان علی (ع)» توجه دارد. اصلاحاتی که ایشان برای بهبود وضع جامعه دوباره منحرف شده آن زمان، در چهار محور